Monitor ISH (2023), XXV/1, 203–229
Izvirni znanstveni članek
Original scientific article

Erika Ašič[1]

Dojemanje vonja učencev s strani osnovnošolskih učiteljev

Povzetek: V prispevku se osredotočam na dojemanje vonja učencev med osnovnošolskimi učitelji.

V prvem delu s pomočjo pregleda literature ter primerjave med nekaterimi avtorji predstavim pomen vonja na splošno ter pomen vonja z vidika celostne osebnosti. V drugem delu s pomočjo kvalitativne analize predstavljam ugotovitve raziskav med 54 osnovnošolskimi učitelji. Med raziskovanjem me je zanimalo predvsem učiteljevo dojemanje učenčevega vonja, vpliv učenčevega vonja na učiteljevo počutje ter kaj storijo, ko pri učencu zaznajo neprijeten vonj.

Rezultati kažejo, da je za večino vprašanih učiteljev vonj učencev pomemben in ga opazijo; da se ob neprijetnem vonju učencev počutijo neprijetno; da težave z neprijetnim vonjem učencev redko rešujejo globlje (npr. v njihovi družini). Večina vprašanih učiteljev meni, da neprijeten vonj učencev ne vpliva na učni proces ter na odnos med učiteljem in učencem.

Ključne besede: vonj, učitelji, učno-vzgojni proces, odnos, osnovna šola

Perception of students' smell by primary school teachers

Abstract: In this paper, I focus on the perception of students' smell by primary school teachers.

In the first part, I present the importance of smell in general and the importance of smell from the point of view of an integrated personality, based on an overview of the literature and a compar-

[1] E-naslov: erika.asic@almamater.si

ison between several authors. In the second part, I use qualitative analysis to present the findings of a research among 54 primary school teachers. In the research, I was primarily interested in the teachers' perception of students' smell, the influence of students' smell on the teachers' well-being and the course of action when they notice an unpleasant smell in the student.

The results show that for most of the teachers asked, the students' smell is important and they notice it; that they feel uncomfortable with the unpleasant smell of students; that they rarely try to solve problems with the unpleasant smell of students on a deeper level (e.g. in their family). Most of the teachers asked believe that the unpleasant smell of students does not affect the educational process and the relationship between teacher and student.

Keywords: smell, teachers, educational process, relationship, primary school

Uvod

Čutilo za voh se nahaja v vohalnem delu nosne sluznice (zgornja tretjina nosne sluznice). Neposredno je povezan z možgani, s hipokampusom in amigdalo, ki sta odgovorna za učenje, pomnjenje in čustvovanje, kar je ključen razlog pomena vonja za človeka (Prezelj 2020, 18; Arnau 2001). Ljudje smo različno občutljivi na vonjalne dražljaje, nekatere situacije vonjalni prag povečajo (npr. postenje, nosečnost) ali ga znižajo (npr. prehlad) (Pečjak 1977, 79). Občutljivost na vonj je manjša kot pri živalih ter manjša, kot je občutljivost drugih čutil pri človeku, poleg tega se vonjalni občutki adaptirajo, občutljivost pa se hitro vrne (Arnau 2001, 67; Pečjak 1977, 79).

V zadnjih letih so (bili) prisotni še trije pomembni vzroki, da smo imeli manj vonjalnih dražljajev: (1) maske, ki smo jih nosili, da bi se zaščitili pred boleznijo covid-19, (2) okrnjen vonj po prebolelem Covid-19 ter (3) digitalizacija – ko veliko stvari delamo na

daljavo, s pomočjo različnih digitalnih pripomočkov in aplikacij ter brez osebnega stika (služba, šola, stiki s prijatelji in sorodniki, zabava, kultura, nakupovanje, urejanje upravnih zadev itd.), imamo manj priložnosti za vonjanje.

Čutilo za voh je eno od petih čutil (VAKOG – vizualni (vid), avditivni (sluh), kinestetični (gib, otip), olfaktorni (sluh), gustatorni (okus)), s katerimi zaznavamo informacije iz zunanjega sveta. Skupaj z gustatornim ga večkrat priključujemo kinestetičnemu zaznavnemu sistemu (zaznavni sistem VAK – vizualni, avditivni, kinestetični) (Schmidt 2010, 16; Šepec 2013, 257–276; Tomić 2003, 189).

Tomić opisuje model dvanajstih čutov (VAKOG in občutek za čas) kot zunanje in notranje senzorične zmožnosti (Tomić 2003, 23–24). Navadno so olfaktorne in gustatorne senzorične zmožnosti manjše kot preostale tri (Pečjak 1977, 28; Tomić 2003, 24–25; Majid 2021, 111). Pri zunanjih senzoričnih zmožnostih gre za čutno zaznavanje, neposredno opazovanje, čemur v spoznavnem procesu sledi miselna predelava čutnih izkušenj. Za notranje predstave (senzorične zmožnosti) pa gre, ko imamo dovolj zunanjih vtisov, čutnih izkušenj, da lahko brez trenutnega čutnega zaznavanja prikličemo v spomin neko čutno izkušnjo (npr. določen vonj, z njim povezan dogodek, osebo) (Tomić 2003, 70–73; O'Connor in Seymour 1996, 52–54). Po Schopenhauerju je čutilo za voh temeljni čut spomina, ki obudi vtise preteklih dogodkov (Schlögel 2021, 26); vonj se torej globoko zasidra v naše možgane (Kocuvan 2017, 28).

V osnovi so vonjave povezane s hedonskimi toni, za človeka so vonji prijetni ali neprijetni in ga usmerjajo h koristnim snovem ali ga odvračajo od škodljivih (Pečjak 1977, 80). Prijeten in neprijeten vonj se procesirata drugače, drugačna je centralno živčna obdelava in tudi čustven odziv (npr. prevodnost kože, bitje srca). Človek neprijetne vonjave prepozna neodvisno od starosti, medtem ko je prepoznavanje prijetnih vonjav odvisno od starosti. Hitreje se od-

zovemo na neprijetne vonjave, ki v nas pustijo tudi daljši vtis (Konstantinidis idr. 2006, 615–616). Malček se na vonj odziva drugače kot odrasel človek; otrok naj bi se šele okrog osmega leta starosti »poenotil« s kulturo, v kateri živi (kaj je neprijetno/prijetno) (Kocuvan 2017, 30).

Iz literature lahko vidimo, da je neprijeten vonj povezan z revščino, neurejenostjo, umazanijo, boleznijo, vonjem po smrti, taborišču, natrpanostjo ljudi, ujetostjo, izkoriščanjem. Prijetni vonji pa so povezani s čistočo, urejenostjo, denarjem, ugledom, višjim slojem, močjo, svobodo, ugodjem, v nekaterih situacijah tudi z upanjem na preživetje (npr. kruh v taborišču), s spomini na prijetne dogodke … (npr. Schlögel 2021; Ramšak 2020; Studen 2015; Süskind 2014, Classen idr. 1994). Pogojevan je s predsodki, pomembna je tudi njegova družbena vloga (Miller 2006). Prijeten vonj ali le misel nanj izboljša razpoloženje, neprijeten vonj pa ga poslabša (Kocuvan 2017, 32; Ramšak 2020, 36). Gotovo imamo tudi kakšno svojo izkušnjo.

Vonj ima tudi obrambno funkcijo, saj vonjamo, preden okušamo (Miller 2006, 110 in 366). Vonj je »čut trenutka«; ne moremo ga shraniti; ne vemo, kako je vonjala preteklost in kako bo vonjala prihodnost. Lahko pa vonj poustvarimo, simuliramo (sintetični vonji), tak je lahko celo močnejši od originala (Classen idr. 1994, 204) in dodan tudi v hrano, za spodbujanje apetita (Classen idr. 1994, 181). Vonja ne moremo meriti (zvok npr. izrazimo v decibelih), tudi omejiti ga ne moremo (npr. vonj iz Auschwitza) (Classen idr. 1994, 170–173). Ker se sčasoma privadimo na vonj, svojega (smradu) ne bomo čutili; v mnogih pogledih je tako naš vonj stvaritev drugega (Miller 2006, 366).

Človek je celostna osebnost (Ramovš 2017, 115–120; Frankl 1994). Kar zazna naše telo, vzpostavi povezavo v možganih in tako vpliva na spoznavanje, čustva, vedenje, odnos do sebe, na vzpostavljanje odnosov z drugimi ter na naš odnos do okolja, tudi do preteklosti.

Vonj prodre v naše možgane in povzroča odziv, česar ne moremo preprečiti (Kocuvan 2017, 34). Čeprav smo v zahodni kulturi jezikovno šibki na področju izražanja o vonju (Majid 2021, 112; Ramšak 2020, 31–32; Miller 2006), pa tudi vedenjskih študij o vonju ni ravno veliko (Majid 2021, 111), lahko, če smo pozorni, opazimo velik pomen vonja za naše življenje (Classen idr. 1994; Ramšak 2020). Ustavimo se le pri nekaterih funkcijah vonja, ki bolj vplivajo na odnose med ljudmi (tu ne navajamo vseh funkcij vonja):

- Spremenjen (neprijeten) vonj ali pomanjkanje sposobnosti vonjanja nam sporoča o bolezni človeka (vnetje ustne votline, presnovne motnje, vnetje sinusov, Alzeimerjeva bolezen, Parkinsonova bolezen, Covid-19 ...) (npr. Classen idr. 1994, 60–61 in 184; Majid 2021, 111–112).
- V vonju se odraža hrana, ki jo zaužijemo (česen, mesna hrana, veganska hrana ...) (npr. Classen idr. 1994, 165; Kocuvan 2017, 31).
- Nekateri vonji nas spominjajo na določene ljudi, dogodke, situacije, kraje, življenjska obdobja, občutke (Schlögel 2021; Ramšak 2020, 29–33; Süskind 2014; Studen 2015, 25–28 in 200–206; Classen idr. 1994, 161–179; Kocuvan 2017, 28 in 36–38; de Cupere 2021, 72–73; Jenič in Areh 2021, 106–108; Schmidt 2010, 20).
- V vonju se odražajo življenjska obdobja (novorojenček, otrok, pubertetnik, starostnik) (Classen idr. 1994, 165; Kocuvan 2017, 31).
- Nekatere vonjave spodbujajo določene psihološke pojave, občutke in vplivajo na nekatere fizične zmožnosti (pomirjajo, spodbujajo pozornost, učenje, povečujejo spolno slo, učinkovitost pri delu ... – različne dišave se uporabljajo v tržne namene, pri verskih obredih, na nekaterih delovnih mestih, v šolah, aromaterapijah, zdravljenju ipd.) (Kocuvan 2017, 32–33; Classen idr. 1994, 180–203: Majid 2021, 111; Šepec 2013, 276–277; Ramšak 2020, 29–31; Marković in Vulin 2008, 22; Howes 2021, 30–31; de Cupere 2021, 75–83).

- Zaznavanje s čutilom (vonjanjem) omogoča spoznavanje, to poveča pomnjenje, ki povečuje razumevanje, to pa razsojanje, odločanje, spomin (Komensky 1958, 17 in 106; Šepec 2013, 276–277).
- Malček spoznava svet tudi z vonjem in okusom (vse nosi v usta, vendar če mu nekaj ne diši, tega ne bo dal v usta) (Mennen 1999).
- Vonj vpliva na to, s kom se družimo in kje (če nekdo ali nekaj oddaja nam neprijeten vonj, smo težko tam) (Schmidt 2010, 20; Miller 2006).
- Vonj vpliva na razvoj predsodkov (čefurji, Romi, črnci, revni … smrdijo; bogati dišijo) (Miller 2006; Ramšak 2020, 29–31 in 35; Stojanović 2017; Süskind 2014; Schlögel 2021; Classen idr. 1994, 161–172; Kocuvan 2017, 24–26 in 30–31; Studen 2015, 25–28).

Neprijetna občutenja, ki so povezana s čustvenim odzivom na nekaj, v nas povzročijo gnus. Občutenje gnusa je človeško, razvije se med 4. in 8. letom, se nato razvija in je kulturno pogojeno. Na občutenje gnusa zelo vpliva vonj – če bi bile stvari, ki so nam gnusne (urin, iztrebki, znoj, gnitje), brez vonja, bi nam bile manj gnusne (Miller 2006).

Prav veliko raziskav s področja odnosov v vzgoji in izobraževanju, ki bi bile povezane z vonjem, nisem zasledila. Lahko pa si pomagamo z raziskavami z drugih področij (Majid 2021; Šepec 2013; Marković in Vulin 2008; Kocuvan 2017; Konstantinidis idr. 2006; Howes 2021; Orel 2021; de Cupere 2021; Miller 2006), ki potrjujejo, da se človeku določen (prijeten ali neprijeten) vonj vtisne v spomin, ustvari temu ustrezne (ne)prijetne občutke in čustva, prikliče tudi fizični odziv ter v človeku ostane dolgotrajno. Tako vpliva na človekovo nadaljnje vedénje – na vse razsežnosti njegove osebnosti.

Vidimo, kako pomemben vpliv na različne vidike človekove osebnosti in življenja ima vonj, ki ga cenimo manj kot druge čute. V minulem času covida-19 smo bili v vedno večji digitalizaciji in

smo bili gotovo manj izpostavljeni različnim vonjem. Morda bi bilo prav, da bi zavestno razvijali ta čut pri otrocih. Otroci čute – tudi vonj – doživljajo še najbolj prvinsko in intenzivno (Mennen 1999, 57); »čim več vonjamo in okušamo, tem bolj smo občutljivi za odtenke« (Mennen 1999, 72). Otroci vadijo vonj že v prenatalnem obdobju, v prvem letu življenja pa imata vonj in okus glavno vlogo, ki se v obdobju otrokovega razvoja skoraj ne zmanjšuje (Mennen 1999, 58). Pri odraslih se nekaj te občutljivosti navadno izgubi (Mennen 1999, 57). Vonj ima zelo pomembno vlogo pri okušanju (Pečjak 1977, 80; Mennen 1999, 69) (pomislimo na obdobje, ko imamo oslabljen vonj zaradi nahoda).

Vonj takoj zaznamo in je povezan neposredno z našimi možgani – z učenjem, pomnjenjem in čustvovanjem. Nekatere vonjave spodbujajo učenje in učinkovitost pri delu, nekatere stvari pa si lahko z vonjanjem bolj zapomnimo – gotovo imata tu veliko prednost naravoslovje in učenje tujih jezikov. S pomočjo vonja marsikatera rastlina, žival, pojav, hrana ostane bolj v spominu kot brez njega. Nekateri avtorji zelo poudarjajo pomen veččutnega učenja, pomen celostne vzgoje (z upoštevanjem vseh čutov), ki upošteva in razvija dostojanstvo človeka ter spodbuja dolgotrajno pomnjenje in uspešno učenje (Tomić 2003; Pallasmaa 2007; Šepec 2013, 277; Schmidt 2010, 17 in 24–25; Jenič in Areh 2021, 104–108). Na to naj bi še posebej pazili učitelji na vseh stopnjah ter razvijali ostrino zunanjih in notranjih čutil (Tomić 2003; Komensky 1958; Marentič Požarnik 2018).

Vonjanje je pomembno v našem osebnem doživljanju, razvoju mišljenja, vpliva na zaznavanje, razpoloženje, učenje, spomin, vedenje, pa tudi na socialne odnose. Védenje o tem, da se to, kar vonjamo (prijetno ali neprijetno), dolgoročno vtisne v spomin (Jenič in Areh 2021, 106; Classen idr. 1994, 87–88; Miller 2006), je za šolsko okolje pomembno vsaj z dveh vidikov: zaznavnega (uporaba vonjav pri učenju (Šepec 2013; Schmidt 2010; Stojanović 2017; Mennen 1999))

in socialnega (ustvarjanje predsodkov, odpor do neprijetnih vonjav, dajanje prednosti osebam s prijetnim vonjem, ki nas asociira na čisto, lepo, bogato (Ramšak 2020; Prezelj 2020; Schlögel 2021; Süskind 2014)). Tu se bomo bolj posvetili socialnemu.

Odnosi med učitelji in učenci ter med učenci samimi zelo pomembno vplivajo na razredno klimo, s tem pa na kakovost učnega procesa, na uspešnost učenja in poučevanja ter na razvoj osebnosti – tako učenca kot učitelja (Marentič Požarnik 2018, 249–258). Na to, kaj vonjamo, ne moremo vplivati, saj vonj do nas prihaja z dihanjem. V šoli je poleg predsodkov na podlagi drugih značilnosti (Romi, priseljenci) tudi vonj nekoga lahko razlog, da ga sošolci izločijo, se ga izogibajo. Odpor do takega otroka se lahko (nezavedno) zgodi tudi učiteljem. Razlogi za neprijeten vonj otroka so lahko šibke socialne, higienske in/ali zdravstvene razmere, tak otrok dejansko v šolo prihaja s slabim vonjem (ki je povezan s slabo higieno ali zdravjem). V raziskavi nas je zanimalo, kako se z vonjem in morebitnimi ovirami zaradi vonja učencev srečujejo učitelji, kako to doživljajo ter kako to vpliva na njihovo delo.

Namen in cilji

Namen raziskave je bil preveriti, kako vprašani učitelji dojemajo neprijeten vonj učencev; kako ga opredelijo, kako se ob njem počutijo, katere razloge za neprijeten vonj učencev navajajo ter kaj storijo, ko pri učencu zaznajo dalj časa trajajoč neprijeten vonj.

Cilji raziskave so bili:

1) pridobiti informacije o tem, kako (nekateri) učitelji opredelijo neprijeten vonj pri učencih;
2) pridobiti informacije o tem, kako se (nekateri) učitelji počutijo ob neprijetnem vonju učencev;
3) pridobiti informacije o zavedanju in ravnanju (nekaterih) učiteljev v situacijah, ko so soočeni z neprijetnim vonjem učencev;

4) raziskati, katere razloge (nekateri) učitelji navajajo za neprijeten vonj učencev;
5) raziskati, kako se učitelji odzivajo na dalj časa trajajoč neprijeten vonj učencev.

V raziskavi sem si postavila naslednja raziskovalna vprašanja:

- RV1: Kako učitelji opredelijo neprijeten vonj pri učencih?
- RV2: Kako se učitelji počutijo ob neprijetnem vonju učencev?
- RV3: Katere razloge za neprijeten vonj učencev prepoznajo/opredelijo učitelji?
- RV4: Kaj učitelji (načrtno) storijo, ko pri učencu zaznajo neprijeten vonj?
- RV5: Kaj učitelji storijo, ko pri učencu zaznajo dalj časa trajajoč neprijeten vonj?

Smisel raziskave je (1) okrepiti zavedanje, da je človek celostna osebnost in kot tak deluje tudi na podlagi čutnih zaznav ter (2) okrepiti zavedanje o morebitnem nezavednem ravnanju učiteljev ob neprijetnem vonju učenca, ki bi lahko vplivalo na kakovost učno-vzgojnega procesa.

Metode

Za raziskavo sem pripravila spletni vprašalnik (na spletnem orodju 1ka) z vprašanji odprtega in zaprtega tipa. Vprašanj nisem povzemala po nobenem vzorcu, ampak sem sledila temu, kar me je v raziskavi zanimalo. Vprašanja, katerih vsebina se povezuje z zgoraj zapisanimi raziskovalnimi vprašanji, so bila odprtega tipa (dopuščala so neomejeno dolg odgovor) in sem jih obdelala kvalitativno po postopku kodiranja po Glaserju in Straussu (Mesec 1997, 29–37), ki je smiselno prirejen glede na to, da so bili odgovori kratki in jedrnati:

1. Dobeseden izpis izjav.
2. Podčrtovanje delov izjav, ki bolj natančno izražajo vsebino.

3. Izpis podčrtanih delov.
4. Pripisovanje kod.
5. Ureditev izvlečkov po kodah.
6. Oblikovanje pojmov – pripisovanje pojmov
7. Urejanje pojmov v kategorije ter dodajanje manjkajočih pojmov.
8. Oblikovanje teorije.

Uporabila sem metodo snežne kepe. Osem osnovnošolskih učiteljev različnih šol, s katerimi sem kdaj imela stike zaradi drugih dejavnosti, sem prosila, da izpolnijo vprašalnik ter prošnjo posredujejo tudi sodelavcem. Učitelji so izpolnjevali anketo med 14. in 20. 3. 2022. Ustrezno izpolnjenih je bilo 54 vprašalnikov, do konca jih je bilo izpolnjenih 48. Zagotovljena sta bila anonimnost ter v povabilu opredeljen namen raziskave.

Zaradi načina izbora sodelujočih vzorec raziskave ni reprezentativen, kljub temu pa nam v razmislek daje zanimive informacije.

Rezultati in razprava

Demografski podatki

V raziskavi so sodelovali osnovnošolski učitelji (N=48).[2] Vprašalnik je izpolnilo 7 moških in 41 žensk. V Grafu 1 je razviden delež sodelujočih po starostnih skupinah, v Grafu 2 pa starost otrok, ki jih vprašani poučujejo.

[2] Demografska vprašanja so bila ob koncu, zato je tu le 48 odgovorov – kolikor vprašanih je vprašalnik izpolnilo do konca. V začetnih vprašanjih pa je bilo odgovorov 54.

Graf 1: Delež sodelujočih osnovnošolskih učiteljev glede na starost (N=48)

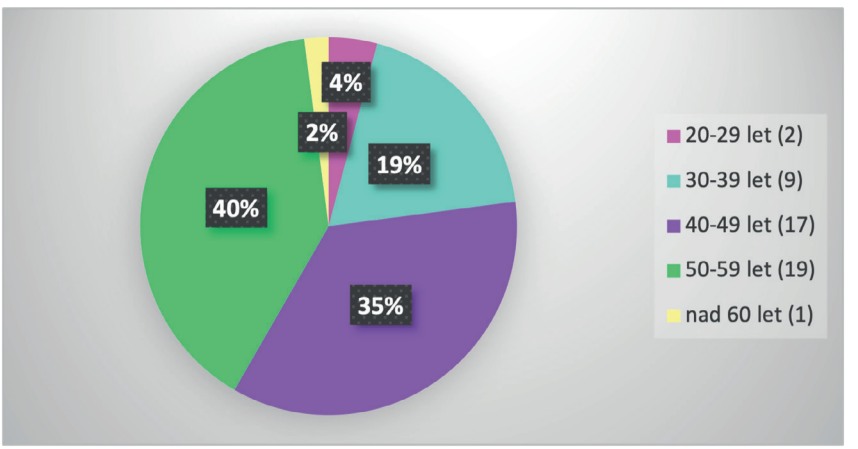

Graf 2: Delež sodelujočih osnovnošolskih učiteljev glede na stopnjo, na kateri poučujejo (N=48)

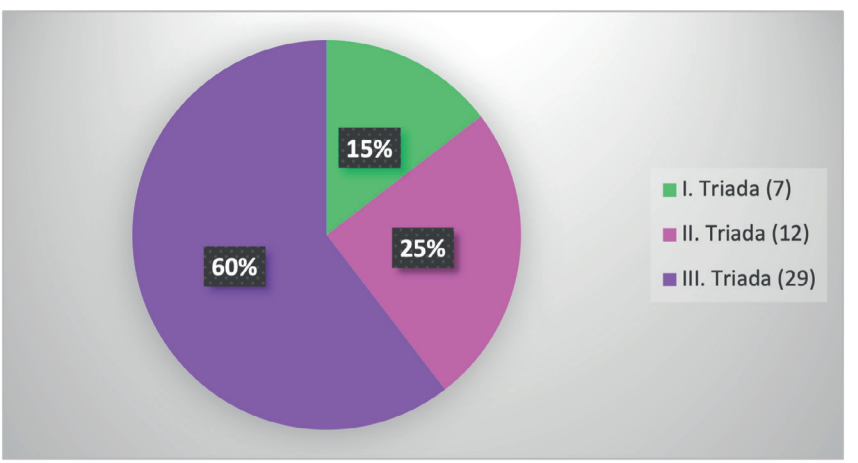

Če pogledamo še regije: 18 sodelujočih poučuje v Jugovzhodni regiji, 14 v Gorenjski regiji, 9 v Savinjski, 5 v Osrednjeslovenski, po 1 pa poučuje v Podravski in Pomurski regiji.

Rezultati in opis rezultatov

Zaznavanje vonjav

Prva tri vprašanja so bila zaprtega tipa, odgovori pa nam pomagajo razumeti izhodišče. Vprašani so bili (N=54): (1) ali se jim zdi, da dobro zaznavajo vonjave (da/ne/ne vem; Graf 3); (2) kako se jim zdi, da vonj vpliva na počutje človeka (zelo pomembno/pomembno/delno/sploh ne; Graf 4) ter (3) ali se jim zdi, da imajo določeni pojmi, prostori, pojavi poseben vonj (da/ne/ne vem; Graf 5).

Graf 3: Odgovor na vprašanje, kako dobro sami zaznavajo vonjave iz okolja (N=54)

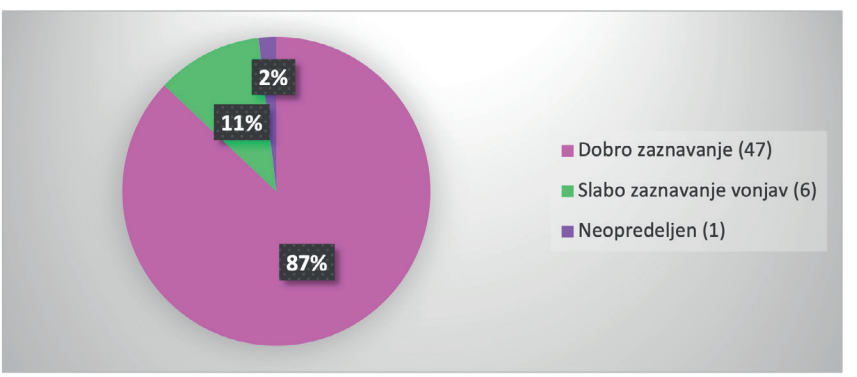

(1) Iz Grafa 3 vidimo, da velika večina vprašanih (87 %) meni, da ima izostren čut za vonj.
(2) Iz Grafa 4 je opazno, da vsi vprašani zaznavajo določen vpliv vonja na počutje človeka, od tega velika večina (96 %) meni, da je vonj (zelo) pomemben faktor počutja.
(3) Iz Grafa 5 razberemo, da velika večina vprašanih (79 %) povezuje določene pojme, prostore, stvari z vonjem. V podvprašanju so imeli možnost navesti, na kaj so ob tem vprašanju pomislili. Navajali so npr.: letni časi, rojstvo, smrt, otroštvo, praznični dnevi in obredje v cerkvi (sveti večer, božič, veli-

ka noč ...), knjižnica, bolnišnica, učilnica, kuhinja, dom, stara podstrešja, garderoba po tekmi, hlev, arhiv, mrliška vežica, sprehod po dežju, peka kruha, morje.

Graf 4: Mnenje vprašanih o vplivu vonja na počutje človeka

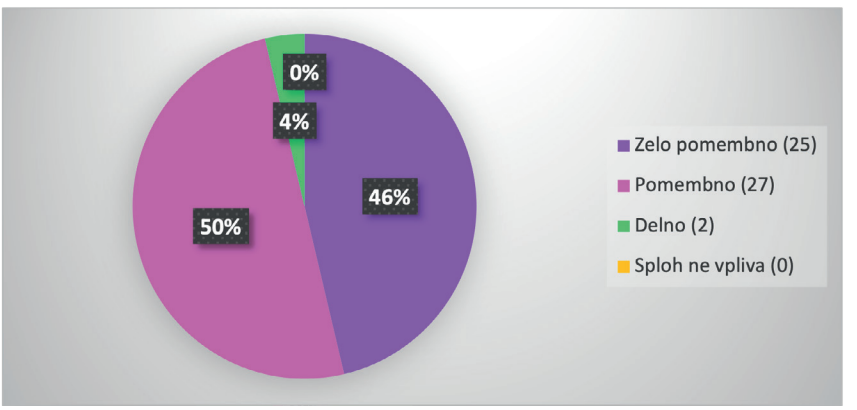

Graf 5: Odgovori na vprašanje, ali imajo določene stvari, pojmi poseben vonj (N=54)

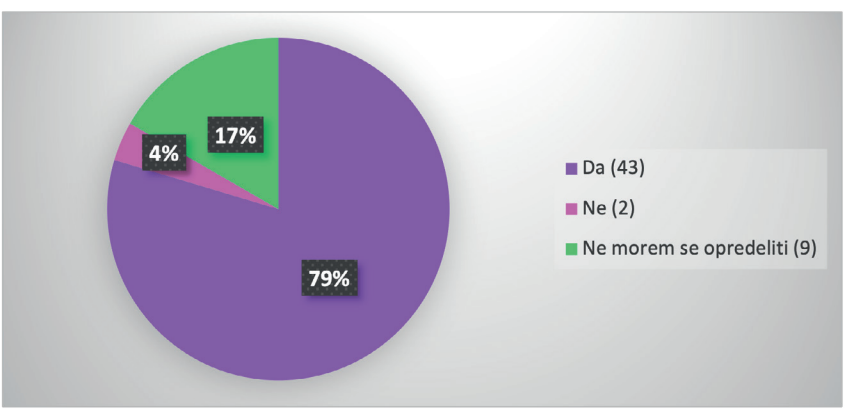

RV1: Kako učitelji opredelijo neprijeten vonj pri učencih?

Za prvo raziskovalno vprašanje sta bili pomembni vprašanji št. 6 (Ali zaznate, da imajo učenci različen vonj?) in 7 (Ali kdaj za-

znate, da ima učenec močan vonj, ki je za vas neprijeten? Lahko navedete kateri?).

Večina učiteljev (49) je odgovorila, da zazna različen vonj učencev, 5 jih različnega vonja učencev ne zazna. Vprašanje 6 je bilo zaprtega tipa (da/ne).

Vprašanje 7 je bilo odprtega tipa, učitelji so imeli možnost navesti različne vonje, ki jih zaznajo pri učencih in so zanje neprijetni. Kar 49 učiteljev je navedlo zanje neprijeten vonj, ki ga zaznajo pri učencu. V postopku kvalitativne analize sta se izrisali naslednji kategoriji odgovorov:

- Učitelji kot neprijetne zaznavajo vonjave učencev, ki so sicer *v osnovi prijetne* (dišave, dezodoranti, parfumi), vendar jih ob slabi kakovosti, premočni ali nepravilni (ko telo ali oblačila niso čista) uporabi zaznavajo kot neprijetne.
- *V osnovi neprijetne vonjave*, kot take so tudi zaznane:
  - vonj po kajenju (aktivnem ali pasivnem – ko npr. starši kadijo, ta vonj pa prevzemajo oblačila in zvezki otrok);
  - vonj po slabi higieni (neumito telo, neoprana oblačila, vonj po slabih bivalnih razmerah (vlaga, plesen, dim v hiši), prepotenost (po športni vzgoji) ter vonj po izločkih (urin, blato));
  - vonj, ki izraža težave z zdravjem (npr. gniloba zob);
  - poseben vonj, povezan z razvojnim obdobjem (puberteta – vonj znoja je bolj močan).

Vprašanje je bilo osredotočeno na neprijeten vonj, ki ga učitelji zaznajo pri učencih. Za ilustracijo navajam nekaj odgovorov učiteljev, kateri vonj, ki je zanje neprijeten, zaznajo pri učencih:

»Oblačila z vonjem po praških, mehčalcih ali cigaretnem dimu, če starši kadijo v stanovanju. Takrat imajo vonj tudi zvezki.«

»Prepotenost, močni dezodoranti (sploh po kakšni uri športa), plesen oz. vlaga (vonj oblačil pri kakšnih učencih iz socialno šibkejših družin), tudi vonj po izločkih (sem že imela učenca, ki je

imel težave z odvajanjem blata).«
»Ja, predvsem od 7. razreda dalje, ko jih daje puberteta in razganja hormone. Pa ko pridejo po športni uri nazaj v razred čisto prepoteni. Ali pa spomladi, ko jih začne razganjati. Zavohal sem pa tudi že učenca zaradi slabe higiene.«

Iz dokaj majhnega števila odgovorov je že razbrati ujemanje z izsledki raziskav v uvodu omenjenih avtorjev. Učitelji so npr. navajali neprijeten vonj zaradi neprimerne uporabe dezodorantov ter (v kombinaciji) s prepotenostjo pri športni vzgoji (Ramšak 2020, 29–33). Navajali so slabe higienske razmere (Ramšak 2020, 29–33; Schlögel 2021; Majid 2021, 111; Howes 2021, 30–31), omenili so tudi povezave neprijetnih vonjev z boleznijo (Classen idr. 1994, 60–61 in 184; Majid 2021, 111–112). Med odgovori smo razbrali tudi povezanost neprijetnih vonjev z obdobjem odraščanja (Kocuvan 2017, 36–38; Classen idr. 1994, 161–179). Vse to lahko negativno vpliva na socialne odnose med otroki samimi in med učitelji ter otroki, saj je povezano s čustvi (Arnau 2001; Prezelj 2020). Ustvarja lahko predsodke (Ramšak 2020, 29–31 in 35; Studen 2015, 25–28; Kocuvan 2017, 24–26 in 30–31) ali se stopnjuje do gnusa (Miller 2006). Nihče od učiteljev ni navedel vonja, ki jih povzročajo t. i. vetrovi učencev. Te vonjave so v razredih dokaj pogoste; morda so pozabili ali pa jim je bilo nelagodno pisati o tem.

Tako številčnost kot vsebina odgovorov kaže, da je vonj učencev v razredu za učitelje pomemben, da ga učitelji zaznajo in se ga zavedajo.

RV2: Kako se učitelji počutijo ob neprijetnem vonju učencev?

V 10. vprašanju so bili učitelji vprašani po njihovih občutkih, ko pri učencu zaznajo vonj, ki jim je neprijeten. Na vprašanje je odgovorilo 44 vprašanih.

V grobem bi lahko odgovore vprašanih razdelili v dve skupini. Nekateri so zapisali odgovore, povezane z *občutji* ob ne-

prijetnem vonju učencev (to je bila vsebina vprašanja), v drugo skupino pa sem uvrstila odgovore, v katerih so učitelji zapisali bodisi njihove *misli, reakcije* bodisi *razlago* stanja. Slednjih tu ne navajam, ker niso bili povezani z vprašanjem. Odgovori so se mi skozi kvalitativno analizo (Mesec 1997) izrisali v naslednje kategorije in kode.

Neprijetne občutke, ki jih učitelj zazna ob neprijetnem vonju učencev, lahko opišemo kot:

- kratkotrajen, rahlo moteč občutek (»to je le rahlo moteč občutek«);
- neprijeten, odbijajoč, nelagoden občutek (»odbijajoč občutek«, »neprijetno mi je«);
- občutek groze (»težko sem v bližini, ker me le-ta navdaja z grozo«);
- gnus (»če je vonj močan, vzbudi gnus«);
- pomilovanje (»smili se mi«, »žal mi je zanj, ker živi v neprimernem okolju«);
- jeza (»Jezilo me je, da sem se kot razredničarka morala ukvarjati s tem in s tem soočiti starše. Učenko so zaradi tega v razredu zavračali.«);
- občutek stiske (»stisne me«, »počutim se manj sproščeno, kot bi se sicer«);
- občutek tesnobe, razočaranja.

Odziv učiteljevega *telesa* na neprijeten vonj učenca:

- neprijeten občutek v nosu;
- občutek telesne slabosti (»Ko je učenec imel vonj po npr. hlevu ali cigaretah ali potu. Pravzaprav lahko rečem, da se mi je obračal želodec.«);
- oteženo dihanje (»to je tako izrazit vonj, ki se razlega po celi učilnici, da je težko dihati«);
- nezaveden odziv na obrazu (»morda se včasih nezavedno skremžim«).

Iz odgovorov je razvidno, da so ob neprijetnem vonju učenca tudi občutki in počutje učitelja neprijetni, nelagodni, nekateri omenjajo celo gnus in grozo (Ramšak 2020; Miller 2006; Studen 2015). Nekateri so zaznali tudi odziv telesa (slabost, nezavedni fizični odmik, težko dihanje). Vse navedeno nam sporoča o celovitosti človekove osebnosti (Frankl 1994; Ramovš 2017) ter tesne povezanosti čutnega zaznavanja s fizičnim, duševnim in duhovnim odzivom (Šepec 2013; Kocuvan 2017; Orel 2021; Howes 2021; Majid 2021; Jenič in Areh 2021; de Cupere 2021). Zelo malo je bilo odgovorov o nevtralnosti oz. rahlem negativnem počutju, nihče pa ni zapisal, da bi se ob neprijetnem vonju učencev počutil prijetno. Postavlja se mi vprašanje, koliko možnosti je, da učitelj ob neprijetnem vonju učenca/ev nezavedno deluje nevtralno oz. objektivno enako kot do drugih učencev oz. enako kot do tistih s prijetnim vonjem.

Približno polovica učiteljev v svojem odgovoru ni pisala o svojih občutjih, po čemer sem jih spraševala, ampak so opisali svoje misli in vprašanja o zaznanem ob neprijetnem vonju učenca (npr. »v kakšnih razmerah živi, da se ni umil« ...) ter kaj bi lahko oni storili v povezavi s tem; (1) iskali so vzroke za neprijeten vonj, niso pa stopili v stik s sabo, da bi pomislili na svoje občutke ob neprijetnem vonju ter (2) pisali so o možnostih, kaj bi lahko oziroma so morda v preteklosti v zvezi s tem že storili.

Ob tem lahko omenim tudi odgovore učiteljev na vprašanje (12), ali jim je kdaj ob neprijetnem vonju učencev postalo fizično slabo (Graf 6). Nekateri so pripisali, da so ob tem odprli okno, opomnili svetovalno delavko. Zanimiv pa je bil odgovor ene od učiteljic, da ji je postalo fizično slabo ob vonju sodelavke.

Graf 6: Odgovor na vprašanje, ali so učitelji že kdaj čutili fizično slabost ob neprijetnem vonju učenca (N=47)

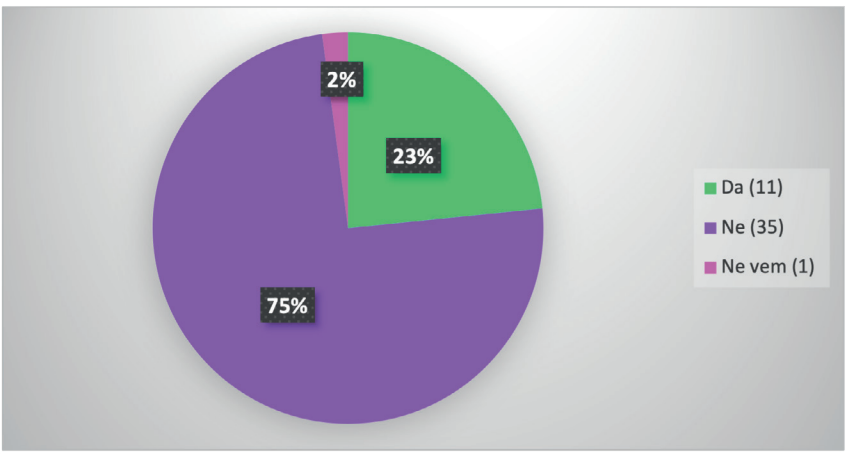

RV3: Katere razloge za neprijeten vonj učencev prepoznajo/ opredelijo učitelji?

V 13. vprašanju me je zanimalo, katere razloge za neprijeten, moteč vonj učencev prepoznajo, opredelijo učitelji. Vprašanje je bilo odprtega tipa, odgovorov nanj je bilo 42. S pomočjo kvalitativne analize sta se izkristalizirali dve glavni kategoriji vzrokov glede na izvor neprijetnih vonjev, znotraj njiju pa še več različnih vzrokov (kode), ki jih prepoznajo učitelji pri učencih.

Vpliv *okolja*:

- slabe bivanjske in higienske razmere in navade (»slabe stanovanjske razmere«);
- šibka skrb in higienske navade staršev (»slaba skrb staršev oz. ga/jo starši nisi naučili redne higiene«, »starši so manj skrbni in imajo pogosto tudi sami podobne težave«);
- vonj po kajenju, če starši kadijo doma (»starši kadijo v prostoru, kjer se zadržuje«);
- pretirana uporaba dišav (»močni vonji šamponov, praškov«);

- oblačila izpostavljena prostoru, kjer se pripravlja hrana;
- vrsta oblačila, ki vpliva na znojenje (»sintetična oblačila«);
- zgledovanje po sovrstnikih (»vpliv sovrstnikov«).

Vzrok v *osebi*, v posamezniku samem:

- razvojno pogojeni vzroki (puberteta) (»hormonska neuravnovešenost, ki je posledica odraščanja«, »najstniki po uri športa v učilnici v poletnih mesecih (odraščanje, puberteta)«);
- premalo umivanja (»pomanjkljiva higiena (npr. tuširanje, umivanje zob) – zaradi lenobe ali nepoučenosti«);
- povezanost z zdravjem (»prekomerna teža«, »Predvsem imajo to podedovano. Otrok ima bolj izrazit vonj znoja, ki ga podeduje. Poznam primer, ko ima hči enak vonj kot mamica.«, »zakisanost telesa zaradi neustrezne prehrane«);
- pretirana ali nepravilna uporaba dišav (»večji otroci se včasih prekomerno dišavijo«, »kombinacija prepotenosti in dezodoranta«);
- neurejena ali nezdrava prehrana (»brez zajtrka«, »zelo začinjena hrana«);
- kajenje.

Iz analize se vidi pestra paleta vzrokov za neprijetne vonjave. Največ težav izvira iz domačega okolja; odvisno, kako starši skrbijo za svojo osebno higieno, za higieno doma ter kako v povezavi s tem vzgajajo otroke, kakšne higienske navade jim privzgojijo. Če je staršem pomembno, da so urejeni in čisti, bodo tako vzgojeni tudi otroci. Če starši doma – v zaprtem prostoru kadijo, otrok in njegova oblačila in učni pripomočki ta vonj prevzamejo nase. Kot naslednji večji vzrok neprijetnih vonjav učencev navajajo puberteto ter povečano znojenje v tem obdobju v kombinaciji s pretirano uporabo dezodorantov. Največkrat učitelji navajajo kombinacijo več razlogov (npr. »deklica je prišla v obdobje pubertete, je močnejše postave in doma nimajo ravno urejenih higienskih navad« ali »neprimerne življenjske razmere, zanemarjanje otrok s strani staršev« ipd.).

Ob dobrih higienskih navadah se tudi neprijeten vonj zaradi pubertete (Classen idr. 1994, 161–179; Kocuvan 2017, 28 in 36–38) in znojenje pri športni vzgoji da preprečiti – z umivanjem, s svežimi oblačili. Če otroka/mladostnika tega starši naučijo (Ramovš 2017, 284). Ni nezanemarljivo, kako veliko vlogo imajo dobre higienske razmere doma – saj otrok nehote postane žrtev izogibanja drugih zaradi neprijetnih vonjav (Miller 2006; Ramšak 2020, 29–35; Classen idr. 1994, 180–203; Studen 2015, 25–28), za katere morda niti ni sam kriv. Če že učitelji zaznajo neprijeten vonj učenca in se mu izognejo, se od njega odmaknejo (kot smo ugotovili pri RV2), bodo verjetno tako storili tudi otroci, sovrstniki.

RV4: Kaj učitelji (načrtno) storijo, ko pri učencu zaznajo neprijeten vonj?

V 11. vprašanju me je zanimalo, ali so se vprašani kdaj zavestno odzvali na neprijeten vonj učenca. Od 43 učiteljev se jih 28 ni odzvalo oz. se takega primera ne spomni. Od preostalih (15) so nekateri odprli okno, nekateri so se pogovorili z razredničarko, drugi so na glas opozorili razred, da se določene stvari opravijo v sanitarijah (izpuščanje plinov, parfumiranje). Je pa nekaj zelo zanimivih odgovorov, ki jih tu navajam:

»Torba romskega učenca je močno zaudarjala in oddajala po učilnici zelo neprijeten vonj po dimu, hrani in urinu ..., po vonjavah, v katerih so živeli. Mlajši bratci in sestrice so urinirali kar po tleh in verjetno tudi po torbi. Kar nekaj časa nisem ugotovila, kaj tako zaudarja v učilnici. Nekega dne so odšli v telovadnico in povonjala sem vsako torbo posebej in tako ugotovila, od kod prihajajo neprijetne vonjave. Dečku smo torbo zamenjali, ker v učilnici ni bilo za živet.«

»V uro sem vpletla vsebino v zvezi s higieno oz. problemom, se pogovorila o tem z razredničarko in starši.«

»Deklici sem dala vlažen robček in ji svetovala, naj gre na stranišče in si obriše pazduhe.«
»Ob vonju blata sem otroka poslala potihoma na WC. Nato sem odšla za njim in mu pomagala pri oblačenju. Poklicala sem čistilko, ki je počistila WC do konca. V vrečko sem shranila njegova oblačila.«
»Učenec, ki je pred poukom hodil v hlev, se je za k pouku sicer preoblekel, vendar vedno ni umil las. Na to sem ga diskretno opozorila.«

Ta pričevanja govorijo o tem, da se nekateri učitelji zavedajo posledic, ki jih lahko imajo neprijetne vonjave za položaj otroka/mladostnika v razredu (Miller 2006; Ramšak 2020; Konstantinidis idr. 2006; Pallasmaa 2007). Zavedajo se svoje soodgovornosti do otroka in mu skušajo pomagati, da bi (1) se naučil pravilne higiene in (2) da ne bi bil zaradi neprijetnih vonjav odrinjen tako s strani vrstnikov kot učiteljev. S tem večajo spoštovanje dostojanstva tega otroka – pa tudi drugih prisotnih.

Na vprašanje, ali so učitelji kdaj zaradi premočnega vonja otroka vstopili v stik z njegovimi starši, jih je večina (39 od 44) odgovorila, da ne. Drugi (5) so stopili v stik s starši. Učiteljica navaja, da je starše opozorila na »redno preoblačenje po urah športa«, tri navajajo, da so se s starši pogovorile, »ampak posebnega napredka ni bilo«. Sporočilna pa je pripomba ene od vprašanih: »Je pa bil primer, ko niso imeli pogojev, pa jih je mati naučila dobrih higienskih navad.« Iz tega lahko razberemo, da so pomemben vir (ne)prijetnega vonja osebne higienske navade, ki jih odrasli prenašajo na otroke.

RV5: Kaj učitelji storijo, ko pri učencu zaznajo dalj časa trajajoč neprijeten vonj?

48 učiteljev je odgovorilo na vprašanje, kaj storijo, ko pri učencu zaznajo dalj časa trajajoč neprijeten vonj (Graf 7).

Graf 7: Izkušnja učiteljev, da je imel učenec dalj časa neprijeten vonj (N=48)

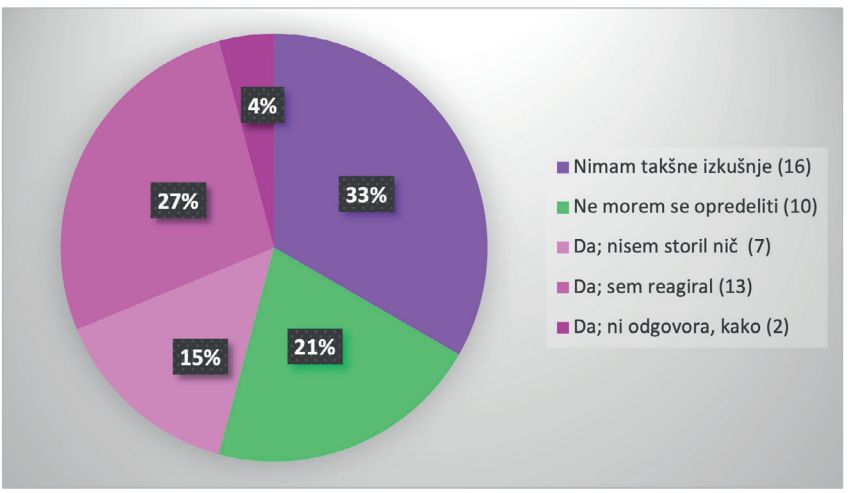

Kvalitativno sem obdelala odgovore tistih (13), ki so se na to odzvali in tudi zapisali, kaj so storili v takih primerih. Pokazala sta se dva načina reševanja teh težav (navajam kategorije in kode).

Reševanje *neposredno z otroki, v razredu:*

- Pogovor, neposredno z otrokom, ki ima težave (»z učencem sem se pogovoril o teh stvareh in mu predlagal rešitve«) oz. za pogovor s celim razredom (»o higieni smo govorili na razredni uri«);
- urejanje prostora tako, da je za vse lažje (»zračila učilnico, malo stran stopila«, »mehurček okrog njega«).

Reševanje težav *s pomočjo drugih pomembnih odraslih:*

- reševanje težave znotraj šolskega prostora (»opozorila romsko koordinatorko«, »povedala sem razredničarki«, »romski učenci so se v šoli začeli tuširati in preoblačiti v spremstvu svetovalne delavke«, »učenka se je tuširala v šoli, učitelji smo ji prinašali sveža oblačila svojih otrok«);

- pogovor s starši – pri tem je posebej zanimiva izkušnja, ki jo je vredno poudariti: »Učenka je precej časa imela izrazit vonj iz nosu, pogovorila sem se s starši. Bili so hvaležni, ker so odkrili zdravstveni vzrok in ga pozdravili.«

Odgovori pri tem vprašanju nam sporočajo, kako pomembna je vloga učitelja in kako veliko lahko naredi za otroke, ki jih poučuje (Marentič Požarnik 2018; Stojanovič 2017). Če je do njih pozoren, če je na delovnem mestu s srcem in čutom za odgovornost, če zna svoja opažanja in skrbi izraziti na pravi način, lahko otrokom pomaga ne samo v socialnem ali duševnem smislu, temveč tudi pri telesnem zdravju (Majid 2021; Classen idr. 1994).

Zaključek

Pričujoča raziskava nam kaže, kako vonj pomembno vpliva na odnose tudi v učno-vzgojnem procesu.

Človek je celostno bitje, njegove razsežnosti (telesna, duševna, duhovna, socialna) so povezane in soodvisne. Ko zavonjamo nekaj prijetnega, pomirjujočega, vzbudi v nas prijetno počutje, tudi na telesni ravni. Ko zavonjamo nekaj neprijetnega, odbijajočega, se skremžimo, odmaknemo, v nas se sprožijo neprijetni občutki in temu primerni (tudi telesni) odzivi.

Vonjanje pomembno vpliva na naše doživljanje, mišljenje, zaznavanje, razpoloženje, učenje, spomin, vedénje in tudi na socialne odnose. Védenje o tem, da se to, kar vonjamo (prijetno ali neprijetno), dolgoročno vtisne v spomin, je za šolsko okolje pomembno z zaznavnega vidika (uporaba vonjav pri učenju) in socialnega (predsodki, odpor do neprijetnih vonjav, prednost osebam s prijetnim vonjem).

Raziskava je pokazala, da je za večino vprašanih učiteljev vonj učencev pomemben in ga zaznavajo. V večini poznajo tudi vzroke za neprijeten in moteč vonj otrok in mladih. Manj pa je takšnih učiteljev, ki skušajo do otroka oz. mladostnika pristopiti odgovorno,

zavedajoč se vpliva njegovega neprijetnega vonja na njegovo samospoštovanje ter socialni položaj. To ni lahko, gre za zelo osebne in občutljive stvari. Toda pomembne so za prihodnost tako odnosa med učiteljem in učencem, med učenci samimi kot za prihodnost otroka, ki ima s tem težave. Po vsej verjetnosti bo otrok z neprijetnim vonjem v družbi odrinjen, deležen žaljivk in zmerjanja. Razvijejo se predsodki, odpor do otroka, lahko tudi s strani učitelja. Pozoren, odgovoren, srčen in iznajdljiv učitelj lahko to velikokrat prepreči. S tem se poveča otrokovo samospoštovanje, zmanjša se njegova izločenost, morda se izboljša celo njegovo telesno zdravje, kot smo videli v raziskavi. Ugoden vpliv pa ima tudi na učno-vzgojni proces, saj je težko verjeti, da bi učitelj do učenca, ki v njem vzbuja odpor, neprijetne občutke, celo gnus ali grozo, kot so navedli učitelji v tej raziskavi, pristopil z enako naklonjenostjo kot do nekoga drugega, ki zaradi različnih vzrokov okrog sebe širi prijeten vonj.

Učitelj nosi veliko odgovornost za otroke in mlade. Na njem je, da ustvarja varno, spodbudno in odprto okolje. Da otroka spoštuje v vsem njegovem dostojanstvu ter mu pomaga pri razvoju v vsej njegovi celostnosti. Tudi s pomočjo zavedanja svojih čutnih zaznav ter zavedanja, da tudi drugi nas zaznavajo z vsemi čuti ter da to vpliva tudi na ustvarjanje odnosov. S pozornostjo, spoštljivo komunikacijo, kdaj celo s pogovorom z družino ali svetovalno službo ali neposredno pomočjo pri vzpostavljanju higiene učitelj lahko otroka iz ‚ozadja', zasramovanja s strani drugih otrok popelje v skupnost otrok in mu tako pomaga k boljši samopodobi, k boljšim socialnim stikom in gotovo tudi boljšemu učnemu uspehu.

Bibliografija

Arnau, Eduard. 2011. *Človeško telo*. Ljubljana: Tehniška založba Slovenije.

Classen, Constance, David Howes in Anthony Synnott. 1994. *Aroma*. New York, London: Routledge.

De Cupere, Peter. 2021. The Complexity of Olfactory Art. The Use of Scent as Concept and Context in the Work of Art. *Amfiteater* 9(2): 68–83. Dostopno na: https://www.slogi.si/wp-content/uploads/2022/01/Amfiteater_9_2_web_n.pdf (3. januar 2023).

Frankl, V. Emanuel. 1994. *Volja do smisla*. Celje: Mohorjeva družba.

Howes, David. 2021. Sledeč nosu: dozorele študije o vonjavah. *Amfiteater* 9(2): 27–34. Dostopno na: https://www.slogi.si/wp-content/uploads/2022/01/Amfiteater_9_2_web_n.pdf (3. januar 2023).

Jenič, Barbara Pia in Igor Areh. 2021. The Art of Immersion with Smell and Sensorial Theatre Language. *Amfiteater* 9(2): 100–119. Dostopno na: https://www.slogi.si/wp-content/uploads/2022/01/Amfiteater_9_2_web_n.pdf (3. januar 2023).

Kocuvan, Maja. 2017. *Pomen vonja in njegov vpliv na nekatere dimenzije zaznane vrednosti izobraževalnih storitev*. Magistrska naloga. Maribor: Univerza v Mariboru, Ekonomsko-poslovna fakulteta.

Komensky, Jan Amos. 1958. *Velika didaktika*. Ljubljana: Zveza pedagoških društev LR Slovenije.

Konstantinidis, Iordanis, Thomas Hummel in Maria Larsson. 2006. Identification of unpleasant odors is independent of age. *Archives of Clinical Neuropsychology* 21: 615–621. Dostopno na: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0887617706000783 (7. januar 2022).

Majid, Asif. 2021. Human Olfaction at the Intersection of Language, Culture, and Biology. *Trends in Cognitive Sciences* 52(2): 111–123. Dostopno na: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1364661320302771 (7. januar 2022).

Marentič Požarnik, Barica. 2018. *Psihologija učenja in pouka*. Ljubljana: DZS.

Marković, Slobodan in Jelena Vulin. 2008. Struktura olfaktornog doživljaja. *Psihologija* 41(1): 21–34. Dostopno na: http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0048-5705/2008/0048-57050801021M.pdf (6. januar 2022).

Mennen, Patricia. 1999. *Kako to lepo diši!* Radovljica: Didakta.

Mesec, Blaž. 1997. *Metodologija raziskovanja v socialnem delu II*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Visoka šola za socialno delo.

Miller, William Ian. 2006. *Anatomija gnusa*. Ljubljana: Studia Humanitatis.

O'Connor, Joseph in John Seymour. 1993. *Spretnosti sporazumevanja in vplivanja*. Žalec: Sledi.

Orel, Barbara. 2021. Svet vonjav v slovenskih uprizoritvenih umetnostih. *Amfiteater* 9(2): 84–90. Dostopno na: https://www.slogi.si/wp-content/uploads/2022/01/Amfiteater_9_2_web_n.pdf (3. januar 2023).

Pallasmaa, Juhani. 2007. *Oči kože*. Ljubljana: Studia humanitatis.

Pečjak, Vid. 1977. *Psihologija spoznavanja*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Prezelj, Tim. 2020. Vonj po ženski. V *Fenomen Chanel*, ur. Mateja Gaber, 13–28. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

Ramovš, Jože. 2017. *Sožitje v družini*. Celje, Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba, Društvo Mohorjeva družba, Inštitut Antona Trstenjaka za gerontologijo in medgeneracijsko sožitje.

Ramšak, Mojca. 2020. Družbeni konteksti vonjav. V *Fenomen Chanel*, ur. Mateja Gaber, 29–39. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

Schlögel, Karl. 2021. *Vonj imperijev*. Ljubljana: Beletrina.

Schmidt, Gordana. 2010. *Odzivanje na čutila*. Ljubljana: samozaložba.

Stojanovič, Biljana. 2017. Didaktičke igre u funkciji razvoja percepcije kod dece na prelazu iz predškolskog na školski uzrast. V *Razsežnosti sodobnih učnih okolij*, ur. Silva Bratož, 377–389. Koper: Založba Univerze na Primorskem.

Studen, Andrej. 2015. *Neprilagojeni in nevarni*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.

Süskind, Patrick. 2014. *Parfum*. Ljubljana: Sanje. Dostopno na: https://www.biblos.si/ (3. januar 2023).

Šepec, Vanja. 2013. Uporaba veččutnega poučevanja pri pouku tujih jezikov. *Vestnik za tuje jezike* 5(1/2): 275–289. Dostopno na: https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-JW0ZVU6A (4. januar 2022).

Tomić, Ana. 2003. *Izbrana poglavja iz didaktike*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Center za pedagoško izobraževanje.